

BAŞKURT DESTANLARINDA OLAĞANÜSTÜ TIPLER

SEYFULLAH YILDIRIM*
YUSUF KENAN BEZĐİN**

*Halk kendi derdinde, kahraman herkesin derdinde.
(Şakir İbrayev)*

Öz: Destanlar, sadece içinde yaşadıkları toplumların geçmişlerini yansıtan ayna değil; aynı zamanda geçmiş ile gelecek arasında kurulmuş olan bir kültür basamağıdır. Bu yönü ile destanlar bünyelerinde, anlatıldıkları her dönemin kendine has özellikleri barındırır. Destanlar doğrudan tarihi birer belge olmamakla beraber tarihi olaylardan izler ve tabakalar taşıdığı için tarihe kaynaklık etme gibi özellikleri vardır. Destanlar bünyesinde olmuş oldukları toplumun hayat felsefesine, gelenek ve göreneklerine kısacası o toplumun tarihi süreç içerisindeki kültürel seyrine tanıklık ettikleri için geçmiş ile gelecek arasında kurulmuş olan bir köprüdür. Destanlar aracılığıyla toplum içerisinde meydana gelen birtakım olayların oluşum ve gelişim sürecinin aşamalarını, destan kahramanlarının üzerinden yapabiliriz zira kahramana ait iyi veya kötü tüm özellikler, destanın içinde yaşadığı halk tarafından verilir. Bu noktada destanlar halkın ortak kabul ettiği temel değerleri ve kahraman tipini temsil eder. Başkurtların sözlü edebiyat ürünlerinin en yaygın türlerinden biri olan destanların kahramanları da tip konumunda olup oluşmuş oldukları devrin özelliklerine göre türlü motif ile birlikte hareket ederler. Başkurt destanlarında yer alan özellikle olağanüstü tiplerden yola çıkarak Başkurtların tarihi ve kültürel dokusu hakkında çıkarım yapmak mümkündür. Bu çalışmada zengin bir konu ve motif içeriğine sahip olmasından dolayı bu çıkarım, Ural Batır, Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv destanlarından yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Destan, Destan Geleneği, Başkurt Destanları, Sözlü Gelenek, Olağanüstü Tipler.

EXTRAORDINARY TYPES IN BASHKIR EPICS

ABSTRACT: Epics are not just a mirror reflecting the past of the societies they live in; it is also a cultural step established between the past and the future. With this aspect, epics contain unique features of each period in which they are told. Although epics are not directly historical documents, they have features such as being a source of history

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi, seyfiyildirim@gmail.com, ORCID: 0000-0002-4543-6524

** Arş. Gör. Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı, ybezgin@cumhuriyet.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9104-6930

(Yazının Geliş Tarihi/Received Date: 09.09.2022, Yazının Kabul Tarihi/Acceptance Date: 13.12.2022)

Doi:10.47089/iuad.1173157

because they carry traces and layers from historical events. Epics are a bridge established between the past and the future, as they witness the philosophy of life, traditions and customs of the society they belong to, in short, the cultural course of that society in the historical process. Through epics, we can trace the stages of the formation and development process of some events that occur in the society, through epic heroes, because all the good or bad characteristics of the hero are given by the people in which the epic lives. At this point, epics represent the basic values and hero type accepted by the public. The heroes of the epics, one of the most common types of the Bashkirs' oral literature, are also in the position of type and act together with various motifs according to the characteristics of the period in which they were formed. Based on the types in the Bashkir epics, it is possible to make inferences about their worldview, historical and cultural texture. Since it has a rich subject and motif content, this inference has been tried to be made from the epics of Ural Batır, Akbozat and Zayatülek and Hıvhliv.

Key Words: Epic, Epic Tradition, Bashkir Epic, Oral Tradition, Extraordinary Types.

Giriş

Sözlü anlatılar bünyesinde oluşmuş oldukları toplumların tarihi süreçlerindeki kültürel yolculuklarının bir nevi şifahi belgeleri niteliğindedir. Bu belgeler şifahi oldukları için dönem, yapı ve etkilenilen unsurlara göre yeniden şekillenmiş ve bu noktada toplumun üzerinde ortak kabule vardığı bir hal almıştır. Toplum üzerindeki algı ve etkisine bakıldığında destanlar tarihte yaşamış olduğu düşünülen kahramanlar etrafında teşekkül ettiği için ayrı bir öneme sahiptirler. Kendilerine has bir icra geleneği içerisinde o konuda otorite kabul edilen bir icracı tarafından belirli ortamlarda anlatılan destanların toplum üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Destanlardaki merkezi kahraman toplumun zihninde idealleştirdiği ve idealize ettiği bir yapıda tamamen toplumun beklentilerine uygun bir şekilde ortaya çıkar. Bundan dolayı destan kahramanı toplumun ortak bilinç dünyasının destanlara yansımalarıdır da denilebilir. Kahramanın sıra dışı kimliğini belirleyen göksel form, Türk düşünce sisteminin şekillendirdiği değerler üzerinden kahramanı başarıya götüren bir etken olarak yorumlanmaktadır. Buna karşın kahramanı bu olaya sürükleyen temel neden, toplumsal normların ve beklentilerin doğurduğu ve bu ekseninde kahramana yüklediği sorumluluklardır (Yeşil, 2020: 45). Kahraman kendisine halk tarafından yüklenmiş özellikler ve sorumluluklar neticesinde sıradan insandan farklı bir hal alarak destan kahramanı kimliğine bürünür. Destanlarda yöneticinin sıradan halktan ayırma çabası bu yöneticinin iktidarını inşa etmede bir araç olarak da kullanılmakla birlikte, kahraman olanların hızla büyüyerek anlatıda rollerini yerine getirmeleri iktidarın sürekliliği ile de yakından ilişkilidir (Kayabaşı, 2016: 75).

Destanlar; yaratıcıları, dinleyicileri, icra ortamları ve işlevleri bakımından canlı bir yapıya sahiptir. Sözlü anlatılarda bir şeyi doğrudan hatırlama, çağırma veya ifade etme yoktur. “Sözel geleneklerde bellek, ne istendiği anda istenen

bilginin bulunup çıkarılabileceği bellek, ne deneyimin üzerine kazındığı bal mumu bir mühür, ne de anahtar sözcüklerin üzerine yazıldığı bir parşömen kâğıdıdır.” (Sanders, 1999: 24). Çağrışım çoğunlukla bir dizi çaba gerektirir. Sözlü halk kültürü ürünlerinden biri olan destanları da bu bir dizi çabanın içerisine koyabiliriz.

Destan tarihî gereklilik değildir, o manevî bir mirastır (İbrayev, 1998: 143). Eğer destanlar tarihî bir gereklilik olsaydı, gök kubbe altındaki milletlerin tamamının destanı olması gerekirdi (Çobanoğlu, 2018: 20). Bilindiği üzere destan kavramı, Farsça dâstân kelimesinin ses ve anlam değişikliğiyle ilk defa 9-11. yüzyıllar arasında Türkçeye geçmiş olduğu düşünülmektedir. Farsça efsane, mesel, hikâyet-i güzeşteğân manasına gelen bu sözcük tarihi seyir içerisinde Türk edebiyatında dini hikâyelerden fikri ve tasavvufî konulara kadar birçok konuda yazılan eserlerde farklı anlamları ifade etmek için kullanılmıştır (Elçin, 1997: 33-40). Destan sözcüğü Kazaklar gibi bazı Türk topluluklarında (dastan şeklinde) ise Türkiye Türkçesinde halk hikâyesi olarak adlandırdığımız içerisine cenkname ve kıssa türünde eserlerin de dahil olduğu türü ifade etmektedir. Türk boylarının bu kavramı karşılamak üzere farklı terimler¹ kullanılmaktadır. Genelde anlatının kahramanlık yönüne vurgu yapan bu terimler bazen de icranın şekline vurgu yapmaktadır. Yıldırım:

“Türk dili ve edebiyatı tarihinde, Türk boyları arasında destanî türdeki eserleri karşılamak için zaman zaman birbirlerinden çeşitli terimler kullanıldığını aktarırken bu kelimelerin içerisinde yabancı kökenli olmasına rağmen en fazla tercih edilen ve bir terim olarak sürdürülenin “destan” olduğunu ifade etmekte ve ayrıca edebiyatımızda manzum-mensur eserler için kullanılan edebî bir terim olduğunu aktarmaktadır.” (1998: 148-149) şeklinde açıklamaktadır.

Terim, bilhassa Türkiye Türkçesinde kahramanlık konulu metinleri ifade ederken, diğer bazı Türk dillerinde (lehçelerinde) aşk konulu metinleri, başka bir ifadeyle Türkiye Türkçesindeki “Halk Hikâyesi” teriminin ifade ettiği metinleri de karşılamaktadır. Örneğin; Azerbaycan Türkçesinde “Muhabbet Destanları” kullanımında aşk konulu anlatımlar destan terimiyle ifade edilmektedir (Ekici, 2002: 28).

Kahramanlık temasının işlendiği bazı anlatılar için Türk dünyasında farklı terimler de kullanılmaktadır. Özellikle icra ve yapısal özellikleri dikkate alınarak bazı kahramanlık karakterli anlatılar için kahramanlık masalı (Yıldırım, 2017: 43-62) terimi de kullanılmaktadır. Bu konuda İbrayev, bu konuda şunları dile getirmektedir:

“Bilim insanları kahramanlık masalı terimini en az dört ayrı anlamda kullanmaktadırlar. Birincisi kahramanlık destanının en eski türü oluşu,

¹Türk illerinde; kay çörçök, dastan, cır, comok, olongho, batırlar cırı, irtegi, batırlık irtegi, alıptıg nımah vb. gibi terimler kullanılmaktadır. Bu konuda geniş bilgi için bkz (Yıldız, 2019).

diğeri destanın en eski devrini gösteren tip olarak, bir diğeri anlamı destanın en eski türlerini tanımlayan bir tür olarak düşünülmesi, öteki ise klasik kahramanlık destanlarının başlangıcındaki ilk destan görüntüsü olmasıdır. Bunların hepsi de masal ile destanın çıkış kaynağının, tip özelliklerinin benzer olduğunu göstermektedir. Arkaik kahramanlık masallarını² hem destanlara hem de fantastik masallara esas temel teşkil ettiğini görüyoruz.” (1998: 66).

Hülasa, tam olarak kalıplaşamayan kavramın, kullanılmasıyla ilgili araştırmacılar tarafından tam bir fikir birliği sağlanamamıştır.

Sözlü gelenek üzerinden anlatılmaya devam eden ve/veya yazılı bir metin üzerinden izlenebilen bir metnin destan olarak kabul görmesi için metnin sahip olması gereken bazı temel özellikler bulunmaktadır.1. Hikâye oluşturmaya dayalı diğeri edebî eserlerde olduğu gibi destanlarda da, anlatım özellikleri bakımından bünyesinde bulunması gereken unsurları, “anlatıcı” veya “yazar”, “olay”, “şahıs kadrosu”, “zaman”, “mekân”, “olay örgüsü” ile “dinleyici” veya “okuyucu” şeklinde sıralamak gayet tabiidir. 2. İster sözlü gelenekte canlı olarak aktarımı sürsün isterse de yazıya aktarılmış olsun, bir metnin destan olarak kabul edilmesi, bu özelliklerden her birinin yerli yerinde olması ve bu unsurları bir araya getirip dinleyici veya okuyucuya aktaran bir anlatıcının (icracı) var olması koşuluna bağlıdır (Keskin, 2012: 6).

Destanlar, oluşum aşamaları bakımından mitik yapının ilk ürünlerindedirler. Türk Mitolojisindeki mekânın “yukarı, orta ve aşağı” dünya olarak kurgulanma durumu ise kamlık dininin etkisinden kaynaklanmaktadır. İbrayev’e göre (1998: 151) mitik anlatım; düşman yurdu, okyanus kıyısı, bir ada ya da dağ gibi mekânlar değil, yerin yedi kat altı ve/veya nadiren de olsa gökyüzüdür. Dinleyici ise daha çok yerin altında geçen olaylara ilgili gösterir. Bünyelerinde barındırdıkları anlam ve bazı motifler bakımından destanlar, mitleri/mitik düşünceyi günümüze taşıyan anlatılardan biridir. “Eğer destanın oluşumunu sadece tarihi bilgi ile açıklarsak onun mitik geleneğe borçlu olduğunu unutmamız olamaz.” (İbrayev, 1998: 150). Bir destanın oluşabilmesi için öncelikle o topluluğun destan devrini yaşaması sonra toplumu derinden etkileyen bir hadisenin olması, bu hadisenin olay halkaları şeklinde anlatılması ve nihayet bir kahraman etrafında anlatılan tüm bu olay halkalarının bir anlatıcı tarafından bir araya getirilerek müstakil bir anlatı şeklinde icra edilmesinin gerekliliği Ahmet Zeki Velidi Togan (1931: 2-3), Köprülü (1998-21-42) ve Oğuz (2000: 51-52) tarafından ifade edilir.

² Bilim âleminde eski/ arkaik/ masalsı destan ya da kahramanlık masalı kavramıyla ifade edilen, masalsı unsurların ağır basmasıyla birlikte icra ediliş biçimleri ve şekilleriyle de destana yaklaştırılan bu tür anlatıların masal mı, destan mı olduğu konusuyla ilgili, bilim adamlarınca farklı görüşler ileri sürülmüştür. Konunun masal sınıfına da dahil edilebileceği söylenerek bu tür anlatıları adlandırmak için folklor literatüründe ilk önce Jirmuskiy tarafından, “*bogatırskaya skazka*” (bahadırılık/ kahramanlık masalı) terimi kullanılmıştır (Yıldırım, 2017: 43).

1. Başkurt Türkleri ve Başkurt Destancılık Geleneği

Başkurtlar, İdil Nehri ve Ural Dağlarının bozkırları arasında yaşayan bir Türk kavmi olup 9-10. Yüzyıllardan itibaren başgird, başkerd, başcert, başcart vb. adlandırmalarla kaynaklarda yer almışlardır. (Bikbulatov, 2002: 6). Başkurtlar hakkındaki ilk bilgiler Arap tüccar ve seyyahların eserlerinde yer almaktadır (İstoriya Başkortostana, 1996: 91). Bu eserler içerisinde en önemlisi İbn Fadlan Seyahatnamesi'dir. Ahmet bin Fadlan (Fazlan) Abbasi Halifesi Muktedir tarafından İdil (Volga) Bulgarlarına elçi olarak gönderilmiş saray kâtiplerinden birisidir. Fadlan, bu seyahatini daha sonra el-Rihle (Seyahatname) adlı eserinde anlatmıştır. Bu seyahatnamede Başkurtların türlü özellikleri ve inançları hakkında bilgiler verilir (Şeşen, 2010: VII, 17-20). Başkurtlar günümüzde Rusya'ya bağlı özerk Başkurdistan Cumhuriyetinde yaşamaktadırlar. Başkurt Türklerinin edebiyatı ve kültürü ile ilgili en ayrıntılı ve önemli bilgileri veren kişi aynı zamanda kendisi de Başkurdistan'ın ilk Cumhurbaşkanı olan Zeki Velidi Togan'dır. Ona göre:

“Bir millet ismi olan Başkurt tabiri, baş ve kurt sözcüklerinden oluşan birleşik bir kelimedir. Halk arasında yer alan bir söylentiye göre, Başkurtlara İslâm dini hakkında bilgi vermek için gelen kişiye bir kurt yol göstermiştir. Bu nedenle, başı kurt, yani liderleri kurt diye adlandırılmıştır. Eski Yunan, Arap, Çin vs. literatürlerinde sıkça Başkurt kelimesine rastlamak mümkündür. Başkurt kelimesi yazılı kaynaklarda ilk kez II. yüzyılda Yunan astronomu, matematikçi ve coğrafyacı Klaudios Ptolemaios (MS 108–168) tarafından zikredilmiştir. Anlatılarda görülen Gürksar yani “kurt baş” kelimesi “Başkurt” kelimesinin “kurtbaş”dan türediğine dair halk etimolojilerinin ve faraziyelerinin eski bir şekli olabilir.” (2020:1-10).

Uzun yıllardan beri Ural Dağlarında ve onun çevresinde yaşayan Başkurt Türkleri X. asırdan itibaren Şamanizm'i (Kamlık) bırakarak İslâm kültürünün etkisi ve nüfuzu altına girmeye başlamıştır. Ancak Başkurtlar, Müslüman olmalarına rağmen Eski Türk inancına ait geleneklerini sürdürmeye devam etmişlerdir (Atnur, 1996: 2). Bu süreç XX. yüzyılın başlarına kadar da devam etmiştir. Başkurtların etnografik monografisini yazmayı kendine amaç edinen Rudenko, bu konuda:

“XX. asra gelindiğinde, Başkurtların dünya görüşünde Şamanist fikirler ve bu fikirlere bağlı olan birtakım inançların yaşadığı bilinmektedir. Başkurtların dünya görüşü incelenirken, farklı dönemlerde ayı, kartal, gulyabani ve gökcisimlerine tapınmalarından, tabiatın ruhunun var olduğunu sandığı ve onunla bağlı olan animizm düşüncelerinden başlayarak Şamanizm'in izlerine kadar kat be kat inanç ve düşünce silsilesi görülmektedir. İslâm yayılımı Başkurt eğitiminin sadece dış, ayin yönünü değiştirmiştir; onların eski dünya görüşünde ve inançlarında sağlam bir değişim olmamıştır.” (2001: 398) bilgisini aktarmıştır.

Sözlü geleneklerine ilişkin ürünler, yazılı kültürün etkisini göstermesiyle birlikte yaygınlaşmaya ve derlenmeye başlamış gerek Türk dünyasında varyantı (eş metin)³ bulunan gerekse de Başkırtların kendilerine has sözlü ürünleri yazılı hâle getirilmiştir.

Başkırt halkının sözlü kültüründe, Başkırtların hayatlarının önemli aşamalarını, sosyal bilincin ve düşüncenin gelişimini yansıtan kahramanlık destanları önemli yer tutmaktadır. Ural-Batır, Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv gibi Başkırt destanları Başkırt halkının yaratılış ile ilgili düşüncelerini ve mitolojik düşüncelerini günümüze kadar ulaştıran destanlardır. Örneğin, Ural-Batır ve Akbozat Destanları'nın içerisinde bu destanların mitolojik dönemde oluştuğunu gösteren çok sayıda motif ve karakterler vardır. Tüm bunlara ek olarak Başkırt kültüründe, hayvanlarla ilgili küçük destanların örneğine de rastlamaktayız. Akhak Kola, Kara Yurga ve Kunır Buğa (Adıgüzel, 2011: 24) bu destanlardan sadece birkaçıdır.

Yakın zamanlara kadar Başkırtlar, sözlü kültürün hâkim olduğu yaylak-kışlak hayat tarzı içinde, birbirleriyle kurdukları iletişim bağlamında, kendilerini ve çevrelerini anlamlandırıp şekillendirmişlerdir. Bu anlamlandırma sayesinde sahip oldukları bilgi ve deneyimleri “kahramanlık ana temalı” anlatılar aracılığıyla nesilden nesle aktarıp kendileriyle geçmişleri arasında destan üzerinden ilişki kurarak bir nevi canlı kültür evleri oluşturmuşlardır.

Başkırt sözlü geleneğinde kahramanlıkla ilgili destanlar genel olarak Başkırt Türkleri arasında “kobayır” kavramıyla ifade edilirler (Sagitov, 1987: 12). Gelenekte dastan, epos, rivayat, legenda, kıssa, hikâyat”, yır ve irték⁴ terimleri de destan kavramını ifade etmek için kullanılabilir. Yapı bakımından bazı destanlar manzum, bazıları manzum-mensur karışık, bazıları da tamamen mensur özelliktedir. Türk kültür havzasındaki destan geleneğinde görülen çeşitli tip, motif ve kalıp ifadeler, Başkırt destanlarında da benzer şekildedir. Konularını bazen mitolojik algı ve inançlardan, bazen yabancı istilacılara veya iktidar kavgalarına yönelik mücadelelerden, bazen de toplumun içinde yaşadığı sosyal hayattan almaktadırlar (Yıldız, 2019: 26-29; Kara Düzgün, 2007: 8- 15). Bu konuların pek çok destanda iç içe geçtiği de söylenebilir. Örneğin Akbozat Destanı, Ural Batır Destanı'nın devamıdır. Hevben, Yayık'ın torunudur. Yayık ise Ural'ın Katil Padişah'ın kızıdan olan oğludur.

³Türk boylarının destan kültürlerinde ortak (eş metin) olan birçok destan Başkırt Türklerinde de vardır. Bu destanlardan bazıları, Alpamiş ve Bersin Hılv, Kuzukürpes ve Mayanhüiv, Tahir ve Zühre, Boz Yiğit destanlarıdır.

⁴Atnur ve Kara Düzgün'ün aktardıklarına göre (1996: 3; 2007: 9) Başkırt Türklerinde daha çok tarım, hayvancılık ve avcılıkla ilgili olan bu anlatılara Başkırt Türkleri “irték” adını vermişlerdir.

Başkurt destanlarının oluşturucusu ve aktarıcısı “sesen”⁵ adı verilen millî anlatıcılardır. Sesenler sayesinde Başkurt Türklerinin bütün maddi ve manevi kültürel değerleri, destan icracıları aracılığıyla günümüze kadar varlığını korumaya devam etmiştir. Sesenlerden başka; Başkurt Türkleri arasında yarı, kumuzcu, akınlar ve kuraycı sıfatıyla anılan kişilerin de, destan ve diğer sözlü edebiyat verimlerinin saklanması ve yaşatılmasında önemli işlevleri söz konusudur (Kara Düzgün, 2007: 11). Başkurt Türklerinin destanları eski zamanlarda yıray ve sesenler tarafından dilden dile aktararak günümüze ulaşmıştır (Sagitov, 1987: 13). Konu ile ilgili Özkan, “*Türk Boylarının Edebiyatındaki ‘Çeçen/Şeşen/Sesen’ Kelimesinin Etimolojisi*” adlı makalesinde şu bilgileri vermektedir:

“Tarihî Kıpçak Türkçesinin devamı olan bugünkü Türk lehçelerinin pek çoğunda çeçen/şeşen/sesen kelimeleri bulunmaktadır. Fakat kelimenin her bir anlamı her bir lehçede birbirinden farklıdır. Başkurt Türkçesinde ise sesen, bir musiki aleti eşliğinde irticaî olarak destan anlatan kimselere verilen addır. Başkurt sesenleri, çeşitli meseleleri, toplumsal konuları türlü toplantılarda dile getiren kimselerdir.” (2002: 611).

Yıraylardan sonra gelen sesenler, özellikleri ve kapsamı bakımından onlar kadar geniş bir sorumluluk, işlev ve yeteneğe sahip değildir. Yıraylar destan döneminin temsilcileri iken sesenler, daha çok edebiyat döneminin temsilcileridir. Halk arasında bahsi geçen yıraylar hakkında birçok rivayet dolaşmaktadır. Aşağıda adları verilen Başkurt yırayları, Nogay döneminde varlık sürdürmeleri nedeniyle Kazak, Kırgız, Tatar, Karakalpak ve Nogay Türkleri arasında ortak şairler olarak bilinmektedir. Bunlardan özellikle Habıra Yıray; Kazak, Kırım, Karakalpak ve Nogay Türkleri arasında Sıyrı, Sıyrı, Supura veya Yıprav adları ile bilinen en ünlü ortak şairlerden biridir (Kara Düzgün, 2007: 13). Pek çok Türk boylarının destan anlatıcılarında olduğu gibi Başkurt Türklerinde de destan icracılarının tek görevi destan anlatmak değildir. Onlar, ulu hanların akıl hocaları ve halkın kanaat önderleridir. Bu yönleriyle Dede Korkut/ Korkut Ata tipinin bir nevi temsilcileridir de denilebilir.

Destanların hem manzum hem de mensur kısımlarındaki “de” kelimesinin tekrarlanması, bu geleneğe özgün bir üslup özelliğidir. Destanların manzum kısımları genellikle 7, 8, 11, 12 heceli kalıplarla ezgili olarak söylenmektedir (Yıldız, 2019: 27). Başkurt destanlarının “irtek” şeklinde söylenenlerinin nazım (şiiresel) bölümü kobayır ritminde yapılmış koşmalardan (hamak) oluşur. “Zayatülek ile Hıvhılıv”, “Alpamişa ile Barsınhılıv”, “Kunır Buga” gibi destanlar bu türe örnektir. Ural Batır, Miney Batır ile Şülgen Padişah, Yulay ile Salavat gibi destanlar ise baştan sonra kobayır biçiminde olup kobayır ölçüsünde icat edilmiş ve bugünlere de o ölçüde ulaşmışlardır (Suleymanov vd., 2014a: 17).

⁵ Türkiye Türkçesinde “Ozan” anlamına gelir.

İncelenen Başkurt destanlarında dikkati ilk önce yer isimleri⁶ (toponim) çekmektedir. Destanlarda yer alan toponimlerin çoğunluğu Başkurdistan'a ya da onun yakınlarındaki coğrafi bölgelere aittir.

Ural Batır destanında “Yenbirde Ata” ile ailesinin yaşadığı yer “dört tarafı denizler ile çevrili bir yerde” şeklinde tarif edilmesine karşın, destan dikkatlice okunduğunda vakaların Hevben ile Zayatüleklerin yaşadığı topraklarda meydana geldiğini söylemek mümkündür. Yamantav ve Yangantav dağları, kahramanın ölümünden sonra oluşmuş Ural Dağı, oğullarının ve erkek kardeşinin oğlu İremel'in Ural Batır'ın elmas kılıcı ile İrendek Dağı'nı delerek ortaya çıkardığı Yayık, İdil, Nöğöş ve Hakmar nehirleri, binlerce yıl öncesinde bile Başkurtların atalarının mekân tuttuğu yerlerdir. Akbozat, Zayatülek ile Hıvhılıv ve Miney Batır ile Şülgen Padişah destanlarında mitik sualtı dünyası, sualtı padişahlığı şeklinde tasvirler, Yılkısıkkın Gölü civarında bulunduğu işaret edilir (Suleymanov ve diğerleri, 2014a: 18).

Böylece Ural Batır Destanı'nda adı geçen mitik ülkenin nerede bulunduğunu, olayların nerelerde geçtiğini tahmin etmek mümkün hâle gelir. Destan metinlerinde diğerleri kadar fazla olmasa da Başkurt coğrafyasına uzak toponimler de yer almaktadır. Destan metinlerindeki birçok uzak coğrafya çoğunlukla tarihî kişiliklerin hayat hikâyeleri ve/veya onların seferlerinin anlatımı esnasında görülür.

Hun Hükümdarı Attila, 451 yılının Şubat ayında Tuna ve Ren nehirleri üzerinden Roma İmparatorluğuna girer (Roux, 2008: 73). “*Yalık Bey, Karmasan ile Sermesen*” adlı destanın Yalık Bey'in vasiyetini aktardığı bölümünde, Hun Hükümdarı Attila'nın Roma üzerine gerçekleştirdiği sefer ibret alınacak bir olay olarak anlatılır:

“Büten ilge basıp inëv
Hay, bik yaman.
Gibret alın, fehëm alın
Atılanan.
Şul bababız Kırmıd la
Rimdı alğan,
İñlemeşlëk il tözögen,
Nime kalğan?”

“Diğer ile baskınla girmek
Hey, çok kötü
İbret alın, ders alın
Atilla'dan.
O atamız Kırım'ı da
Roma'yı da almış,
Eni belirsiz il kurmuş,
Ne kalmış?” (Suleymanov vd., 2014b:

350).

2. Başkurt Destanlarında Olağanüstü Tipler

Her din ve/veya her yaşayış tarzı kendi bünyesine uygun tipler yetiştirir. Destan döneminin inanç sistemleri ve yaşayış tarzları da böyledir. Ulusların henüz çocukluk çağı sayılabilecek dönemlerinde olağanüstülük ve epik düşünce sürekli sentez hâlinindedir (Köksal, 1984: 49). Destanlardaki tiplerin motiflerin içerisinde yer aldığını ve motiflere eylem katanın aslında tipler olduğu

⁶ Destanlardaki ayrıntılı toponimler için bkz (Topal, 2019: 247-260).

söylenilebilir. Tip ve motiflerin biçimlenmesinde ise belirli bir ölçü ve kalıp hareketler söz konusudur.⁷ Bu nedenle toplumsal temaşa kavramı, aynı zamanda bilinç arkasında yatan ideal ve ideal olmayan kişi özelliğini meydana getiren ve tasavvur edilen hayalî yapılarıdır. Düşmana karşı alp tipi nasıl ki sosyolojik bir gerçeklik ise zıtlıkların ortaya çıkardığı ifadelerde kaçınılmazdır (Abdurrezzak, 2014: 190). Yani destan motifi içerisinde yer alan kahraman, bir tipe dahil olmuş olur. Edebî eserlerde ise tiplerin tahlili yapılırken içinden çıkılması en zor konulardan biri, “tip” olan unsurların belirlenmesidir. Öncelikle tip olarak düşünülen kavramın benzeri eserler içinde örneklerinin olduğu tespit edilmelidir. Ayrıca, tip kabul edilen unsurun halk nazarında tarihî bir geçmişinin olması ve bu geçmişin içerisinde çıktığı toplum tarafından, zenginleştirilerek yaşatılıyor olması gerekir (Kara Düzgün, 2007: 16). Zira destan kahramanları, mensubu oldukları milletin yaşayış tarzını temsil ederler.

Destanın mitoloji ile olan bağlantısı destan incelemelerinde/araştırmalarında arketip eleştirisi/mitsel eleştirisi kuramını kullanmayı zorunlu kılar.⁸ Destanlarda yer alan olay, kişi, mekân ve zaman gibi kavramların çözümlenmesinde arketipler motifleri tespit etmek, neden - sonuç ilişkisine dayalı bir çalışma yapılması için gereklidir. Özellikle edebî türlerle ilgili tipolojik çalışmalarda arketipleri belirlemek, çalışılan sahaya ait yerel/hususî ayrıntıların ortaya çıkarılması bakımından önemlidir (Kara Düzgün, 2007: 18). “*İnsanın ruhsal doğumları için birer eylem taşı olan arketipler, ortak bilinçdışında biriken mitik enerji birikimini şimdileştirme ve/veya güncelleme derin bilinçdışı akıntılarını arketipsel semboller vasıtasıyla bilince taşıma özellikleri ile öne çıkararak*”, (Korkmaz, 2015: 23) bir nevi ortak bilinçdışı oluşturan unsurları meydana getirirler. “*Prototip, herhangi bir kategoriye en iyi aktaran bilgi seti; stereotip, bir grup üyesinin karakteri, davranışı hakkındaki inanç; toplumsal sinema, katılımcı ya da gözlemci olarak bireyler tarafından beklenen tutarlı ve birbirine uygun olaylar.*” (Mutlu, 1998, Akt. Abdurrezzak, 2014: 191) olarak açıklanması kalıp ifadelerin stereotip⁹ olarak isimlendirildiğini gösterir.

Çobanoğlu ise tipleri (2018: 104) “*Türk epik destan geleneğinde idealize edilerek topluma örnek olarak gösterilen tiplerin başında başkahraman olan “Alperen tipi”, “Bilge Devlet Adam tipi”, “Kadın tipleri” ve “Hayvan Kahraman tipleri” olarak belirler ve tipler hakkında, “Değişmezler fakat taşıdıkları tipe özgü özellikleri sebebiyle anlatıya yaptıkları katkılarla her birisi insan doğasının bir başka yüzünü temsil ederek destanın adeta bir orkestra gibi*

⁷Destan ve mit arasındaki ilişki üzerinde duran ve “Geleneksel Kahraman Kalıbını ortaya atan Raglan’a göre anlatı ister methiyeden isterse de saf bir inanmadan kaynaklınsın bir kahramanın hayatının tipe uygun hale getirilerek bir şablona sokulmak zorunda olması, mitik olayların gerçek tarihî kahramanların hikâyeleri içine sokulmuş olmasıdır (Raglan, 1998: 137). Bu çıkış noktasından hareketle kahramanların, belirli bir şablon içerisine sokularak oluşturulduğunu ifade edebiliriz.

⁸Kuram ile ilgili bkz (Jung, 2019).

⁹ Kavram ile ilgili geniş bilgi için bkz (Tezcan, 1974).

görülebilecek olan kurgusunun oluşumunu sağlarlar” diyerek tiplerin oluşumunda yukarıda da ifade edildiği üzere belirli bir kalıp ve şablonun etkili olduğunu aktarır.

Anlatmaya dayalı sözlü edebiyat ürünleri, toplumların ortak kültürel değerlerinin bir arada sunulduğu yapıtlardır. Söz konusu kültürel değerler, sözlü anlatılarda kahraman konumundaki karakterler üzerinden yansıtılır ve bu durum “tip”in ortaya çıkmasını sağlar (Fedakâr ve Aksoy, 2019: 106-107). Başkurt Türklerinin kültürel birikimlerini zengin bir şekilde günümüze aktardığını düşündüğümüz bu üç destanın tipleri, içinde yaşadığı toplum ile bütünleşmiştir. Her tip, kendine özgü özellikleriyle bizlere Başkurt Türklerinin, kültürel zenginlikleri hakkında bilgi vermektedir. Bu kültürel birikimi söz konusu destanlarda görmemiz mümkündür ve üç destanda da destan kahramanlarının etrafında örülmüş zengin motifler bulunmaktadır. Ural Batır Destanı, Başkurtlar’ın mitolojik inançları ile birlikte o devrin insanının imgelerini anlatırken Akbozat Destanı, bölgenin kuruluşunu destan kahramanı Hevben üzerinden yaparak Ural Batır’la oğullarının tamamlayamadığı mücadeleyi Ural Batır Destanı’na gönderme yaparak devam ettirir. Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı ise Ural Batır ve Akbozat Destanı’na göre hacimce küçük bir destandır. Ancak konusu bakımından bu destanımız da zengin motifler ile örülüdür. Destan, Zayatülek’in kardeşleri ile olan mücadelesini mitik bir şekilde aktarır.

2.1. Alp-Alperen Tipi

Türk milletinin, tarih boyunca süre gelen sosyal, iktisadî, kültürel ve coğrafi olaylara bağlı olarak geçirmiş olduğu dönemleri en iyi aktaran anlatıların “Alp tipi” kahramanlık anlatıları olduğunu söyleyebiliriz. Bu tip özelliğine sahip anlatılarda yer alan kahramanlar, *“kendi iradeleri veya ego tatminleri için değil, galebe çalmanın kendilerine Tanrı tarafından verilen yaratılış görevi olduğunu düşünerek hareket eder. Buna en güzel örnek Oğuz Kağan’ın ölürken oğullarına Ben Gök Tanrı’ya olan borcumu ödedim. Şimdi yurdumu size veriyorum”* (Günay, 1997: 4) şeklindeki sözleridir.

Alp tipinin kılışsal yönü en önemli özelliğidir. Sürekli dolaşım hâlinindedir ve durmak, uyumak, eğlenmek kahraman için ölümdür (Korkmaz, 2015: 26-27). Alp tipinin mefkûresi, içinde bulunduğu mekânı genişletmek ve düşmanlarıyla savaşarak halkı ile birlikte yaşadığı coğrafyada var olma savaşı vermektir. Destan kahramanı, içinde yaşadığı toplumdan veya halktan bağımsız düşünülemez. Bu noktada kahramanın kahramanlıkları, halkın yazgısına bağlıdır.

Alp tipinin alperen, gazi ve velî tipine dönüşümü, Kaplan’a göre (1997: 19) dinler genellikle insanın kendi iradesini ortadan kaldırır; onun yerine Tanrı’nın kuvvetini koyarlar. Dinî vasıflarda maddi kuvvetin yerini manevi kuvvet, ferdî iradenin yerini ilahî irade, alp’in yerini velî almıştır. Konu ile ilgili benzer bir yorumda Aça bulunmuştur: *“Türk destancılık geleneği üzerine Anadolu’da yapılan incelemelerde Gök Tanrıçılık, Şamanizm, İslâm, Göçebe ve Yerleşik*

Toplum Şartları, İslâm Öncesi ve İslâmî Dönem Türk Destanları, Alp Tipi, Alp-Eren (Gazi) Tipi gibi bazı anahtar kavramların ön plana çıktığını ifade ederek dönüşüme dikkat çekmiştir.”(2000a: 5).

Eski Türk toplumunun kültürel yaşamını aktaran kahramanlık içerikli olağanüstü-fantastik anlatımlar, olağanüstü göksel güçlere, yırtıcı hayvanlara, ülkelerini işgal edip halklarını esir eden dış düşmanlara ve kendi halklarına acı veren hükümdarlara (beylere) karşı yürüttükleri mücadeleleri hikâye etmektedirler (Aça, 2000b: 12).

Başkurt Türklerinin sözlü geleneklerinde önemli bir yere sahip olan Ural Batır Destanı'nın (Suleymanov vd.,2014a: 55-147) içeriğine bakıldığında alp tipi özelliği gösteren kahraman Ural'ın, önüne çıktığı her engeli aştığını görmek mümkündür. Örneğin destan kahramanı Ural'ın önüne çıkan ilk engel, henüz çocuk olmasına rağmen babası ve abisi Şülgen'in Huma kuşunu kesip yemelerine karşı çıkması ile babalarının Ural ve Şülgen'e yırtıcı hayvanların kanlarından sağılan kandan içmelerini yasak etmesi üzerine koyulan yasağı çiğneyen Şülgen'nin kardeşi Ural'a da aynı kanı içirmeye çalışmasıyla çıkmaktadır.

Mitlerin içerik bakımından başlıca özelliklerinden olan “insan olmayan kahramanların dünyasından olmak” eski veya arkaik destanlarda görülen bir özelliktir. Nitekim birçok Türk destanında “insan olmayan” olağanüstü yaratıklarında yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla mitolojik düşüncenin izleri, eski destanlarda daha belirgindir (Çobanoğlu, 2018: 43). Ural Batır Destanı da eski/ arkaik olarak adlandırılan destanlar zümresine dahildir. Destanın içerisinde doğaüstü özelliklere sahip iyi ve kötü güçler ile mitik unsurların ve orta dünyanın sıradan canlılarının bir arada yer aldığı görülmektedir. Örneğin, Yılanlar Padişahı Kehkehe ve onun insana dönüşebilen yardımcısı yılan Zerkum, devler Padişahı Ezreke, gökyüzünde gelen Akbozat, kuş donuna giren Ayhılıv, bu mitik unsurlardan bazılarıdır.

Alp tipinden, içinde yaşadığı cemiyette kabul gören âdetlere ve kişiliğe sahip olması, inançlı, kültürel inceliklere tâbi ve halkına sadık bir kişi olması gibi beklentiler yer almaktadır. Mert, cesur ve cengâver özellikleri ile destan kahramanı aynı zamanda halkı içinde mücadele edebilmeli ve çıkarılıktan uzak bütüncül bir kişiliğe sahip olmalıdır (Abdurrezzak, 2014: 194). Ural Batır Destanı'nda kahraman Ural, bu özelliklerin hepsine sahiptir. Destan boyunca Ural'ın dürüstlüğü, tarafsızlığı, adaletli oluşu, sadece kendi halkı için değil tüm insanlık için mücadele ettiği görülür.

Gerçek dünyadan mitik dünyaya, gerçek devirden mitik devre ve oradan da gerçek dünyaya geri dönüş konusu işleyen mitolojik destanlar belirli bir sistem oluşturma kurgusu içindedirler. Söz konusu sistem içerisinde her destan kahramanına tüm insanlık adına (yararına) görevler yüklenir (Suleymanov ve diğerleri, 2014a: 19). Ural'a da bu görev nasip olur. Destanda Ural'ın yola çıkış noktasını “ölümü öldürmek” oluşturur. Ama ondan önce destan bir nevi,

insanoğlunun dünyaya tayin edilişi ile başlar. Akabinde ölümü arayan Ural, türlü mücadeleler içerisine girer ve sonunda en büyük engeli aşar. Yenşişme (abıhayat) suyunu kendisi içmeyip “*Tav urmandar yeşerhën, Meñgë ülmeş töś alhın/ Dağ ormanlar yeşersin, Ebediyen ölmeyecek renk alsın*” diyerek ölümsüzlüğün tabiatın ebedi olarak doğal halinde bulunması olduğunu anlar.

Akbozat Destanı’nın alp tipi konumundaki Hevben, Ural Batır’ın soyundan gelmektedir. Destan içerisinde Ural Batır Destanı’na gönderme yapılmakta ve bölgenin kuruluşu anlatılmaktadır. Bu durum ilk bakışta Ural Batır Destanı’ndan kopan bir parça gibi görünse de kesin bir iddiada bulunmak mümkün değildir (Kara Düzgün, 2007: 391).

Destanın başında Hevben’in mal-mülk sahibi olma isteği ile hareket ettiğine şahit olunur. Böylece ilk bakışta destanın, Hevben’in kendisine eş bulup bir aile kurmak için verdiği mücadele doğrultusunda devam edeceği düşünülür. Ancak daha sonra Hevben’in, Ural ilinin bahadırı olduğundan bahsedilerek konu özgürlük ve vatan sevgisine getirilir. Böylelikle destanın olay örgüsü değişerek katmerli ve kendi aralarında bağlantılı birçok problemi içine alır (Kara Düzgün, 2007: 392). Bu problemler zincirinin ilk çıkış noktasını geçmiş oluşturur ve bunu geçmişin yansıması olarak sosyal düzensizliğin, adaletsizliğin ve feodalitenin doğurduğu sorunlar takip eder.

Ural Batır’ın, kargaşadan (düzensizlikten) arındırdığı bölgede destanın merkez tipi (Hevben) yiğitliği, dürüstlüğü, yardımseverliği ve adaletli oluşu ile bilinir. Onun payına, kötülük kaynağı Mesem Han’ı öldürerek sonsuz esarete mahkûm edilmiş yedi batırı (bahadırı) kurtararak bozulan sosyal düzeni tekrardan kurmak düşer. Bu yedi batırı kurtarmak için Akbozat’la yola çıkan Hevben, yolda yaralı bir kuşa (Humay) rastlar. Hevben, Humay’a sırrını sorunca aralarında bir konuşma geçer ve bunun üzerine Hevben, Akbozat’ın ağzının köpüğünden alarak, Humay’ın zayıf kanatlarına sürer. İyileşen Humay, Hevben’e “Eger mañ men barhañ, ularzı yavhız urzap ala alahıñ (Eğer benimle birlikte gelirsen onları vuruşmadan/savaşmadan alabilirsin)” der. Karamanın, bu teklifi kabul etmesi söz konusu değildir. Çünkü Türklerin oluşturduğu alp-alperen tipi, bahadırın yaşadığı coğrafya ve toplum ile uyuşmak zorundadır. Bu durum Akbozat Destanı merkez kahramanı Hevben içinde geçerlidir.

Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı ise Ural Batır ve Akbozat Destanı’na göre hacimce küçük bir destandır (Adıgüzel, 1997; Suleymanov vd., 2014a: 315-328). Destanda Zayatülek, altı abisi ile olan çeşitli mücadeleden (*babaları Semer Han onları ava gönderir. Bu avdan her seferinde başarılı olarak Zayatülek döner*) sonra batırlık unvanı alır. Zayatülek’in batırlık unvanı almasında atı Gök Tulpar’ın büyük katkısı vardır. Keza Zayatülek, ağabeyleri ile girdiği her mücadelede atı sayesinde başarılı olur.

“Semer handıñ altı ulı,
Sısқан, yomran aldı, ti;
Zayatülek atlı ulı

“Semer Han’ın altı oğlu,
Fare, sincap yakaladı.
Zayatülek adlı oğlu,

Kaňıldatıp kaź aldı, ti,
Torqoldatıp torna aldı, ti,
Bıtkıldatıp huna aldı, ti.”
vd.,2014a:316).

Gaggıldatıp kaz aldı.
Turkıldatıp turna aldı.
Bıtkıldatıp ördek aldı.” (Suleymanov

Destanı iki bölüme ayırmak mümkündür. İlk bölümde, Zayatülek’in hayatı, kardeşlerine karşı zaferi ve alperenlik alması; ikinci bölüm, Zayatülek’in su altı dünyasına gidişi, oradaki maceraları ve geri dönüşüdür. Kahraman hem masal kahramanı hem de batır özelliklerine sahiptir. Zayatülek Semer Han’ın en küçük oğludur¹⁰ ve gerçek bir kahraman olarak kanatlı bir ata sahiptir. Bu at, kahramanı üstüne bininceye kadar iyi bir at görünümü sergilememektedir. Hıvhılıv ise destanda tamamen masalımsı özellikleriyle tasvir edilir. Kendisi su ülkesinin kızıdır ve ışıktan yaratılmıştır (Adıgüzel, 1997: 7).

Türk destanlarında bulunan geniş Asya steplerinin zorlu iklim şartları, kendi aralarında ve düşmanlarıyla yaptıkları savaşlar, sık sık yıkılıp kurulan devletler, atlı göçebe bir hayat tarzını gerekli kılmıştır. Böyle bir yaşamda beraberinde cengâverlik ruhunu getirerek Türk destanlarında “alp tipi”ni doğurmaya aracı olmuştur (Aslan, 1995 Akt Akyüz, 2010: 171-172). İncelemeye aldığımız üç destanda alp tipinin özelliklerini şu şekilde sıralamak mümkündür: 1.Destan kahramanları ait olduğu halkın gücünü temsil eder. 2. Mücadele etmekten kaçınmazlar ancak göstermiş oldukları kahramanlıklar halkın mukadderatına bağlıdır. 3.Kahramanlar, içinde yaşadıkları toplumun kabul gören kültürel değerlerine sahiptir. Topluma saygılı ve doğruluğu kendilerine ilke edinmiş alp tipi, istenileni veya beklenileni yerine getirmekle görevlidir. 4. Sadece kendi halkı için değil tüm insanlık için mücadele eden alp tipinin karşılaştığı engeller zorlu, dövüştüğü rakipler ise kendilerine denktir.¹¹

¹⁰Burada akla ilk gelen soru neden en küçük kardeşin talihli olduğudur? Örneğin, Ural Batır ve Zayatülek ile Hıvhılıv Destanlarında, Ural, ağabeyi Şülgen’e Zayatülek ise altı ağabeyisine göre daha şanslıdır. Bu konu hakkında Rank, “*Küçük kardeş, anneden en son ayrılan canlıdır. Sonradan onun annedeki yerini almış başka kardeş yoktur. Bu nedenle, anne bedenine geri dönme ve orada kalma sadece onun için mümkündür. Bir bakıma küçük kardeş doğumuyla kendinden büyük kardeşlerini dışarı atmıştır. Onun üstünlüğü son gelen olmasından kaynaklanmaktadır.*” (2017: 109) demektedir. Böylelikle kardeşler birbirinden bir vesile ile uzaklaştırılır. Ayrıca Türk kültüründe küçük çocuk ana-babayla birlikte ailenin evinde yaşayarak hem onlara bakar hem de baba ocağına sahip olarak o ocağın devamı olarak kabul edilir. Bu açıdan bakıldığında da kültürün destanlara yansımaları olarak da kabul edilebilir.

¹¹ Bu noktada “Alp tipi at”ın varlığından söz etmek gerekir. Destanlarda çoğunlukla at, alp tipinin en büyük yardımcısıdır. Ancak bazen alp tipinin olağanüstü özellikleri, bindiği atta daha fazla görülür ve atın tasviri, destan kahramanının önüne geçer. Bkz. (Akbozat destanı).

2.2. Bilge Tipi

Sosyal konumu, olağanüstü sıfatları, gücü ve insanî vasıfları en üst düzeyde olan, kötülüğe karşı iyilikten yana olumlu nitelikler taşıyan kişi olarak destanlarda karşımıza çıkan akıl danışılan bilge tip, insan aklında olması gerektiği gibi tasarlanmış belli bir kalıba girebilen karakter olarak yer almaktadır. İçinde yaşadığı cemiyetin refahı için çabalayan, yol gösterici, çözümleyici özelliklere sahip bilge tipin özellikle aksakallı ve yaşlı olması, deneyim sahibi olduğuna işaret etmektedir (Abdurrezzak, 2014: 192). Ayrıca Türk destanlarında bilgiye verilen değer de bilge kişilerin şahsında gösterilerek (Bars, 2018: 129) tipin önemine vurgu yapılmaktadır.

Arkaik destan kahramanı, yeraltı veya yerüstü âlemlerine yaptığı yolculuktan kaosu düzene çevirebilecek bilgelikle geri döner. Olağanüstü dünyalara yapılan her yolculuk, kahramanın olgunlaşmasını sağlar. Yapılan bu yolculuklarda kahramanın yaşadığı her tehlike onun gelişimine katkı sağlar. Buna göre Ural Batır Destanı'nda tespit edilen bilge insan tipi şu şekilde sıralanabilir:

Ural'ın Katil Padişahı yenip şöhret aldığı, halkı özgürlüğe kavuşturduğu bölümde Ural ve Şülgen'in karşısına bir ihtiyar çıkıp onlara iki yol gösterir.

“Hulğa kitheñ, yul buyı
Uyın-kölkö tön buyı,
Kaygı-ëtlëk kürmeyëñse,
Barlıgın da bëlmeýëñse,
Rehet yeşey baymayanda”
....”

“Uñğa kitheñ, yul buyı
İlav-hıktav yıl buyı
Yavızlıkta dan alğan
Batşahınan, başkahınan
Kaygı-ëtlëk kürëvsë”

2014a:67).

....”

“Sola gitsen yol boyu
Oyun, eǵlence gece boyu,
Kaygı, ızdırıp görmeden
Varlığımı da bilmeden,
Rahat yaşar bollukta”

“Sağa gitsen gece boyu
Aǵlama sızlama yol boyu
Kötülükte nam salan
Padişahından, başkasından
Kaygı ızdırıp görücü” (Suleymanov vd.,

Ural'ın Zerkum'u ölümden kurtardığı, onunla babası Kahkaha Padişah'a gittiği, Sır Sarayı'nı açtığı ve Gölöstan'ı kendine eş olarak aldığı bölümde Ural, evliliğini Ezreke'yi yenene kadar ertelemek ister. Ancak aralarından dünyayı en çok göreni;

“Her yıl gümër bër batır
İlë ösön yaratır.
Bıvın-bıvın ütër ul,
Kilesek bıvın yëtër ul
Hinëñ danıñkalha la,
Kulda ğeyret bötür ul”

2014a: 88) diyerek Ural'ın evlenmesini sağlar.

“Her yıl ömür, bir kahramanı
El için yaratır.
Nesilden nesile geçecek,
Gelecek nesile yetecek,
Senin şanın kalsa da,
Kolda gayret bitecek” (Suleymanov vd.,

Ural Batır Destanı'nda bilge tip, sadece kahramana yol göstermez. Örneğin Şülgen'in devler padişahı Ezreke'nin onu aldatmasına kanarak Samrav Padişahı'nın ülkesine gittiği ve orada Huma'nın onu sarayın zindanına kapattığı bölümde:

“Şülgen eştë añlağan, Şul ildë barıp kürërge, Ni barını bëlërge Karttan yulın horağan Kart yeşermey höylegen” (Suleymanov vd., 2014a: 89).	“Şülgen işi anlamış, Bu ülkeyi varıp görmek için, Ne olduğunu bilmek için İhtiyardan yolunu sormuş İhtiyar saklamayıp söylemiş.”
---	--

Ural'ın ihtiyar bilgenin söylediklerinden etkilenerек hayat pınarını ağzına alıp bir damlasını bile yutmadan etrafa serptiği ve yerin canlandığı bölümdebilge tip, Ural'a;

“Bik küp bıvın kürzëm min, Bik küp yërze buldım min, His nemenë toymağan, Bër nemenen kırkmağan, Bik küp yërze buldım min, Bala-atahın bëlmege, Ata-balam timegen Osorzo la kürzëm min. Atañ hiñe qot birgen, Eseñ hiñe hõt birgen”	“Pek çok kuşak gördüm ben, Pek çok yerde oldum ben, Hiçbir şey duymayan, Bir şeyden korkmayan, Pek çok yerde oldum ben, Çocuğun babasını bilmediği Babanın yavrum demediği Asrı da gördüm ben, ... Baban sana kut vermiş, Anan sana süt vermiş” (Suleymanov vd., 2014a: 134-135) diyerek kahramana dünyada ebedî olmanın ne olduğunun farkına varmasını sağlamıştır.
--	---

Akbozat Destanı'nda bilge tip olarak, ilk önce Taravıl Dede'yi görebiliriz. O, Hevben'in mücadeleye girmesinde yol gösteren ilk kişidir. Bunu babası Sura Batır'ın tüfeğini¹² Hevben'e vermesi ile yapar. Taravıl Dede, Hevben'in ailesinin başına gelenleri bilen ve Hevben'e akıl hocalığı yapan bir tiptir.

Destanlarda kahramanın yardımcısı konumunda olan at, bilim dünyasında çoğunlukla motif olarak değerlendirilir. Ancak incelemeye aldığımız Akbozat ve Zayatülek ile Hıvılıv adlı Başkurt destanlarında “at” karşımıza bilge tipi olarak da çıkar. Bunun nedeni olarak atın, destanlardaki konumu ve olağanüstü özellikleri gösterilebilir:

¹²Kara Düzgün, eserinde Taravıl Dede'nin Hevben'e verdiği eşyayı “yay” olarak tasvir eder. Bkz (2007: 386). Destan metninde yer alan eşyanın “yay” olması tesadüfi değildir. Zira ok ve yay “Alperen'in kişiliğini tamamlamasında yardımcı unsurlardır ve bu iki unsur hünerli (usta) ellerde anlam kazanır.” (Köksal, 1984: 152).

“Başkurt destanlarının çoğunda yer alan “at” unsuru çoğu zaman merkezi kahramana denk fonksiyonlara sahiptir. Tip ile motif arasındaki fark ile ilgili olarak Motif Indeks of Folk Literature’nin yazarı Stith Thompson, bir motifin ne anlama geldiği sorusuna gerçekten cevap veremeyeceğini itiraf ederek, motiflerin tam olarak ne olduğunu anlamının da bir farklılık yaratmadığını söyleyerek tip ile motif arasındaki çakışıklığa dikkat çeker” (Kara Düzgün, 2007: 712) demektedir.

Türklerde alp tipi atın varlığını Türk tarihinin yazılı en eski belgelerine kadar indirgeyebiliriz. Bu belgelerin başında Kök Türk Yazıtları gelmektedir. Türk destanlarında özellikle de Başkurt destanlarında yer alan atların önemini kavramak için Türk mitolojisinin içine bakmak yeterli olacaktır. Destanlarda atın alplik işlevi ile ilgili Çınar, (2002: 155) “Destanlarda atın ve alpın önemlilik derecesi hemen hemen eşittir. Dede Korkut’ta yer alan “hüner erin midir, yoksa atın mı?” veya “at kazanır er öğünür” ifadeleri bu gerçekliğin göstergesidir. Bunlar birbirini tamamlayan iki varlıktır. Biri olmazsa diğeri de olmaz. Türklerde atın ölümünün, kahramanın ölümü kadar hüznün ve acıyla karşılandığını ifade eder.” Eski Türklerde at, bir binek hayvanından ziyade kahramanların en yakın silah arkadaşı, en yakın dostu ve bir kahraman olarak gösterilir.

Bu konu da Seyidoğlu ise (1996: 55) “Türk mitolojisine göre şamanı kutsal güçlerin yanına götüren, Tanrılar’ın yanında bulunan at ölümün ve sezginin sembolüdür, gökyüzünde de yeryüzünde de yeri vardır. Gizemli bir âlemi yeryüzünde temsil eden, Şamanın ve insanların en iyi dostu olan at, kişiyi cennete ulaştıracak yolu da bilmektedir.” diyerek atın Türkler arasındaki yerine dikkat çeker.

Akbozat Destanı’na da ismini veren Hevben’in atı Akbozat’ın olağanüstü tasvirine ilk olarak Ural Batır Destanı’nın da Ural’ın, Huma’nın koyduğu şartı geçip onun kız kardeşi Ayhılıv’ı bulup getirdiği bölümde rastlanır.

“Utka töşhe, yanmaştay,
Hıvğa töşhe, batmaştay,
Yël de kıvıp yëtmeştey,
Tavzân-taştan örkmeştey,
İr-yëğëtten bütendë,
Üzëne tiñ kürmeştey,
Tıphe, tav-taş sorgotop,
Sapha dingëz yarırzay,
Avırılıқта, tarlıқта
Hiñe yuldaş bulırzay,
Kükte tıvıp, kükte üşëp,
Yërze toqom yeymegen,
Ezrekeñëñ dëyëvë
Mëñ yıl kıvıp totmağan,
Eseyëmden birëlgën,
Üzëm höygen yëğëtke

“Ateşe düşse, yanmayan,
Suya düşse, batmayan,
Yel bile yetişemeyen,
Dağdan taştan ürkmeyen,
Er-yiğitten başkasını,
Özüne denk görmeyen,
Tepse, dağı taşı deviren,
Koşsa, deniz yararcasına,
Zorlukta, darlıkta,
Sana yoldaş olabilecek,
Gökte doğup gökte büyüyen,
Yerde nesli olmayan,
Ezreke’nin (devinin)
Bin yıl kovup yakalayamadığını,
Anamdan verilen,
Sevdiğim yiğide

Bire torğan bülegëm
Aqbuz tolpar bireyëm”
vd., 2014a: 101).

Vereceğim hediyem
Akboz tulparı vereyim” (Suleymanov
vd., 2014a: 101).

“*Yërže tokom yeymegen (Yerde nesli olmayan)*” ifadesi Kara Düzgün’e göre: (2007: 719) Akbozat’ın gök katından gönderilen bir at olmasının yanı sıra, at cinsinin de ilk atası olarak kabul edilmesindedir. Akbozat’ın bütün atların atası olduğu tasviri adını verdiği destanda da yapılır.

“Akbatşa tigen atamdñ,
Höyöp mēngen atı bar,
Böte yılkı kıoto- u”
vd., 2014a: 182).

“Ak Padişah denen babamın,
Sevip bindiği atı var.
Bütün yılkının kutu o” (Suleymanov
vd., 2014a: 182).

Destanın başında Taravıl Dede’nin yaptığı gibi Akbozat’da Hevben’e yol gösterir. Akbozat, Hevben için hem bir danışman hem de girmiş olduğu savaşlarda yardımcıdır. Özellikle Akbozat Destanı’nda bilge at tipi, özellikleri itibariyle neredeyse destanın merkezî kahramanını Hevben’i gölgede bırakır. Destan boyunca kahramanın hâl ve hareketlerinin belirleyicisi Akbozat’tır. Kahramanın mücadele ettiği sahnelerin hepsinde Akbozat, Hevben’den daha iyi performans gösterir (Kara Düzgün, 2007: 726). Destanda savaş planları dahi Akbozat tarafından yapılır (Suleymanov vd., 2014a: 211). Akbozat’ın destan kahramanı Hevben’in bu denli önüne geçmesi, destanın onun adıyla anılmasına yol açmıştır. Destan metninin bir bölümü tamamen Akbozat’ın tasviri ile doludur.¹³

Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı’ndada bilge tip olarak kahramanın atı Gök Tulpar vardır. Altı kardeşin en küçüğü olan Zayatülek’i Semer Han, kardeşleri ile birlikte avlanmak için ormana gönderir. Yola çıkmak için yılkı sürüsünden en iyi atları ve avcı kuşları alan ağabeyleri, Zayatülek’e “Sana şu yarar!” deyip ak baykuşu verirler. At olarak da kahramanımıza daha olgunlaşmamış boz aygır düşer. Ancak Zayatülek’in ata binmesi ile at, olağanüstü özellikler gösterir (Suleymanov vd., 2014a: 315-327).

Akbozat, gibi Gök Tulparda kahramana yol gösterir ve onu önüne çıkacak tehlikelerden haberdar eder:

“Zayatülek uyurken ağabeyleri atının ayaklarına çivi çakarlar. Böylece düzenlenecek olan yarışta Zayatülek, birinci gelemeyerek avda yakaladığı şöhreti kaybedecektir. Ancak yarış esnasında Gök Tulpar, dile gelerek

¹³Destan kollarının ad almasını, yeterli bilgi ve ustalığa sahip olan anlatıcılar iyi bir anlatma yeri, zamanı ve dinleyiciye sahip olduklarında yapacakları anlatmaya istedikleri genişliği verebilmektedir. Bunun sonucunda da herhangi bir anlatı, zengin süsleme ve abartmalarla genişlik kazanarak destana yeni bir şekil hatta yeni bir isim verebilmektedir (Ekici, 1997: 237) şeklinde açıklayabiliriz.

kahramana durumu anlatır ve ne yapması gerektiğini söyler.¹⁴ Bunun üzerine ağabeyleri onu öldürmek üzere plan yaparlar. Kahramanımızı yine bu saldırıdan atı kurtarır.”(Suleymanov vd., 2014a: 317-318).

Verilen örneklerde görüldüğü üzere Başkurt destanlarında at sadece bir binek aracı olmayıp yeri geldiğinde kahramanı uyaran ve onu kötülüklerden kurtaran en önemli yardımcı rolündedir. Atların verilen özelliklerine bakıldığında onların da kahramanlar gibi idealize edildiği ve olağanüstü özelliklerle donatıldığı görülmektedir. Bu noktada halkın destan kahramanına yüklediği sıradan insandan farklı olma özelliğinin atlara da yüklendiğini görülmektedir.

2.3.Kadın Tipi

Yaratılış mitine bakıldığında Tanrı Ülgen'e kâinatı yaratma ilhamının “Akene” tarafından verildiği görülür (İnan, 1998: 274). Düşünceyi verenin dışı oluşu kadının, mitik ve kültürel anlamda yerini/önemini gösterir. “İncelenen destanlardan Hevben ile Zayatülek'in sualtı¹⁵ padişahının kızları ile evlenmeleri monogami ailesi kurmaya bir çaba olarak görülürse Katil Padişah'ın kızının, bir grup erkek arasından Ural'ı eş olarak seçmesi kadın inisiyatifinin başrolde olduğu anaerik düzeni yansıtmaktadır (Suleymanov vd., 2014a: 20). En nihayetinde “...Kadın sözüne kulak asmadığı gün kahramanın ölümüdür.” (İnan, 1998: 276).

Türk medeniyetinde kadınları¹⁶üç şekilde tasnif eden Kaplan, (1997: 41) 1. İslâmiyet'ten önce göçebelik devrinde o, bu devrin ideal erkek tipi olan Alperen tipine yakışır. Erkek gibi o da ata biner, ok atar, kılıç kullanır ve icabında düşmanla kahramanca mücadele eder. 2. Yerleşik medeniyete ve İslâmî kültür çevresine dahil olduktan sonra kadın, erkek gibi ve erkekten daha fazla pasif bir karakter arz eder. Toprak ve din, insanları kendilerinden üstün tabiatüstü

¹⁴Bu konuda eş bir metinden edindiğimiz bilgiye göre Zoyatülek'i kardeşlerinin kurduğu tuzaktan Hızır kurtarır. Zoyatülek uyandığı zaman yanı başında ak saçlı, sevimli yüzlü bir ihtiyar görür. İhtiyar ona ben Yüce Tanrı'nın izni ile hayat suyundan içen Hızır'ım der. Kardeşlerin seni çekemiyorlar. Şimdi de sen uyuduğun vakit atının nalına sivri bir çivi çaktılar. Fakat ben sana yardım edeceğim. Sana bir dua öğreteceğim ve ne zaman başın darda kalsa bu dua sana yol gösterecektir. Zoyatülek ihtiyarın öğrettiği duayı okuyarak atının ayağına doğru üfler. Bir anda çivi naldan çıkar ve izi dahi kalmaz (Orkun, 1943 Akt. Köksal, 1984: 175). Büyük bir ihtimalle bu eş metin, İslâmiyet sonrası teşekkül etmiştir. Destan metinlerinde ana metne ulaşmak yerine metnin değerlendirmesini bulunduğu ortama göre yapmak kanaatimizce en doğru olanıdır.

¹⁵ Başkurt destanlarında su altı dünyasıyla ilgili olarak bkz. (Karagöz, 2009).

¹⁶ Türk kültüründe kadın, özellikle tipoloji çalışmalarında daha çok anne, eş, sevgili ve kardeş gibi sosyal konumlarıyla ele alınmış olup alp tipi kadın ve bu kadının tipolojisi hakkında detaylı bir inceleme yapılmamıştır. Göçer evli/yaylak-kışlak bir hayat tarzına sahip olan ve geçim kaynağı hayvancılık ve avcılığa dayanan kadim Türk toplumunun sosyal yaşantısında kadının, öne çıktığı ideal tip konumundaki destanlar da mevcuttur. Bu Başkurt destanlarında görülebildiği gibi diğer destan türlerinde de görmek mümkündür. Türk destanlarındaki kadın tiplerin tespiti ve tahlili için bkz (Fedakâr ve Aksoy, 2019). Ayrıca bkz (Kaplan, 1951).

kuvvetlere bağlar. Bu devirde kadının kahramanca özelliklerini kaybederek bir haz ve aşk mevzuu olduğu görülür. 3. Batı medeniyeti etkisi altına girdikten sonra kadının ilk olarak edebiyatta, sonra hayatta beşeri hakları müdafaa edilir ve tamamıyla erkekle eşit seviyeye getirilir.

Ural Batır Destanı'nda yer alan kadın tipler Yenbike, Katil Padişah'ın kızı, Gölöstan, Huma ve Huma'nın kardeşi Ayhılıv'dır. Ural'ın, Katil Padişahın kızından doğan oğlunun adı Yayık, Gölöstan'dan doğan oğlunun adı Nöğöş ve Humay'dan doğan oğlunun adı İdil'dir. Bu kadın tiplerinden biri Ural ve Şülgen'in annesi Yenbike'dir. O, kut taşıyan bir kadındır. Destanın merkezi kadın tipi olmasa da kahramanın annesi olması bakımından Yenbike, önemlidir. Çünkü her kadın anne olabilir ama kahraman annesi olmak kut gerektirir. Destanda Ural ile Şülgen arasında geçen mücadelede Ural'ın ifadeleri, annenin yerini ortaya koyar niteliktedir:

“Esem hötön ıv ittēñ”

.....

“Atam üzēn totmanıñ

Esem hüzē yokmanı.”

(Suleymanov vd.,2014a: 129).

“Anamın sütünü ağı ettin

....

Babamın sözünü tutmadın

Anamın sözünü dinlemedin”

Ural Batır Destanı'nda kahramanın üç eşinden biri olan Humay, kahramanın uğruna mücadele ederek evlendiği ve en değer verdiği eşidir. Kahramanın yeryüzüne ait iki eşinin aksine Humay, olağanüstü bir âlemin mensubu olmak ile birlikte destanın merkezi kadın tipi konumundadır (Kara Düzgün, 2007: 667). Destanda Humay'ın güzelliğine birçok yerde değinilir ancak güzelliğini ilk gören Ural'ın ağabeyi Şülgen'dir:

“Şülgen barıñ küzlegen,

Ayırıvsa bërevhēn.

Ni tiyēрге bëlmegen:

Üzē üşēp, il gızēp

Bınday hılıv kürmegen!

....

Eytērhēñ de, bar don'ya

Uğa qarap ēyēlgen”

(Suleymanov vd., 2014a: 96).

“Şülgen hepsini gözlemiş,

Özellikle birine,

Ne diyeceğini bilememiş;

Büyürken (yurt) gezerken,

Böyle güzel görmemiş!

....

Sanki bütün dünya

Ona doğru eğilmiş”

Ural, destanda erginleşmesini Humay'ın sayesinde tamamlar. Humay, Ural'a âşiktir ve sahip olduğu güzelliğin yanında zeki de bir kadındır. Kendisine aşkını itiraf eden Şülgen'e karşı bir oyun kurarak iki kardeşin sınanmasını sağlar. Böylece Ural yiğitliğini bir kez daha kanıtlamış olur. Hem Akbozat'ı hem uğruna mücadele verdiği kadını hem de Akbozat'ın eyerinde bulunan elmas kılıcının sahibi olur.

Homay mayzān yıyğan, ti.

.....

“Huma meydan toplamış

.....

Akbuşunda tuқтаğan,
Böte mayzan hoqlanğan:
Hırtınaeyer halınğan, ti.
Eyärenēñ başına
Almas kılıs tağılğan”
(Suleymanov vd.,2014a: 113).

Akboz orada durmuş,
Bütün meydan hayran kalmış;
Sırtına eyer konulmuş,
Eyerin başına
Elmas kılıç takılmış”

Humay kadar olmasa da Ural Batır Destanı’nda olağanüstü kadın tiplerinden biri de Şülgen’in eşi Ayhılıv’dır. Ayhılıv, Humay’ın küçük kardeşidir ve destanda güzelliği hem Şülgen hem de Ural Batır tarafından betimlenir. Şülgen’in dilinden onun tasviri şu şekildedir:

“Kükte balkıp yemlengen
Yondożzarzıñ ayınday;
Hılıvzarzıñ bitēnde
Ayırım torğan miñēndey,
Tıpheñ-tuğay ülenēn
Yemlep torğan gölōndey
Hılıvzarzıñ hılıvı
Ayhılıvzı kürges te,
Şülgen küzēn tēkegen”
(Suleymanovvd., 2014a: 93).

“ Gökte parlayıp ışıldayan
Yıldızların, ayı gibi,
Güzellerin yüzünde
Belirip duram beni gibi,
Kır-kıraç otunu,
Güzelleştiren gül gibi
Güzellerin güzeli
Ayhılıv’ı görünce de,
Şülgen gözünü dikmiş”

Ural’ın dilinden Ayhılıv’ın güzelliği ise şu şekildedir;

“Bēr hılıv kül kürgen, ti.
Ošo küldēñ östōnde
Tireley koş yıynalğan,
Böte tōške bızelgen
Bēr hılıv koş yōzgenēn
Ural ayıra kürgen, ti”

“Bir güzel göl görmüş.
Bu gölün üzerinde
Çevresine kuş yığılan
Bütün renklere benzeyen
Bir güzel kuş yüzdüğünü
Ural açıkça görmüş”

Humay gibi şekil değiştirebilen Ayhılıv, destanda Ural’a kuş şeklinde görünmüştür (Suleymanov vd., 2014a: 102). Ayhılıv, ablası Humay kadar şanslı değildir. O, Şülgen ile evlenmek gafletine düşer. Şülgen’in kötülük dünyasını tercih etmesi üzerine Ayhılıv sonsuz bir kedere sahip olur, yüzü solar. Ayın ışığını güneşten alması, destanda Ayhılıv’ın üzüntüden yüzünün solması şeklinde izah edilir (Kara Düzgün, 2007: 685).

Akbozat Destanı’nda kahraman Hevben’in aşkı Nerkes, soylu bir kızdır. Gölle Padişahı Şülgen’in kızıdır ve destanda olağanüstü bir özelliklerle betimlenir:

“Kügersēn tunım këymeges,
Minē tōnde kürmehhēñ;
Yer tip minē höyerge,
Kuyınında tapmaħhiñ.

“Güvercin donuma giymeyince
Beni gece göremezsin;
Yar diye beni sevmeye,
Koynunda bulamazsın.

Yërge sıgıp kıvarham, Nerkes hılıv timehhëñ.. Yër yëgëtëñ yër höyer Tenë yërzen yaralğan; Hıv kızınıñ bar yërë Nurzan, uttan yaralğan. Koyaş hinë yılıtır, Minë mayzay irëtër, Minen aqқан bër tamsı İlëñkızay қorotor”	Yere çıkıp kurusam, Nerkes güzel diyemezsin.. Yer yiğidini yer sever Teni yerden yaratılmış, Su kızının her yeri, Nurdan, ateşten yaratılmış Güneş seni ısıtır, Beni yağ gibi eritir, Benden akan bir damla İlini ağu gibi kurutur” (Suleymanov vd.,2014a: 184).
--	--

Akbozat Destanı'nda Hevben'in en büyük yardımcıları atı Akbozat ile Nerkes'dir. Nerkes destanda görüldüğünden itibaren kahramanın yanında olmuş ona yol göstermiştir. Ural Batır Destanı'nda Humay'ın dolaylı veya doğrudan sınava tabi tuttuğu Ural gibi Nerkes de Hevben'i sınava tabi tutar. Onun aşkına ilk seferde karşılık vermez ve Ayhılıv'ı onunla birlikte gönderir. Nerkes'in bu hareketi şüphesiz kahramanın olgunlaşmasına yönelik bir eylemdir:

“Yëgët, azaқ sërëm şu; Hiñe bumam, unı bël. Yërze buğan batırğa Atam birmeh, beñil bul”!	“Yiğit son sırrım şu; Senin olmam bunu bil. Yerde olan batıra Babam vermez, affet” (Suleymanov vd.,2014a: 196).
---	---

Zatülek ile Hıvhılıv Destan'ında kadın tipi olarak Hıvhılıv görülmektedir. Hıvhılıv, insanüstü bir varlıktır ve aslı Göl Padişahı'nın kızıdır. Yani Nerkes gibi sualtı dünyasına aittir.

Ey, yër ulı, hin, zinhar, minë yëbere kür! Min-hıv kızı. Eger hıvzan ayrıhañ, minë helek itërhëñ. Ul vaqıtta üzëñ de ülërhëñ!-tı(Ey yer oğlu, ne olur beni bırak! Ben, su kızıyım. Eğer sudan ayırırsan, beni öldürürsün. O zaman sen de ölürsün) (Suleymanov vd.,2014a: 318).

Ural Batır, Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhılıv Destanları'nda merkezi kadın tipinde bulunan kadın tipleri, olağanüstü özelliklere sahiptirler. Bu tiplerin özellikleri, Kara Düzgün'e göre:“*Soylu bir aileye mensupturlar, sadakat emsalidirler, olağanüstü güzelliklere sahiptirler, her zaman kahramana yol gösterir, yardımcı olurlar, her biri evleneceği erkeği seçme ve sınavlara tabi tutma hakkına sahiptirler, kahramana yarar sağlayacak olağanüstü eşyaların taşıyıcısıdırlar.*” (2007: 711). Kara Düzgün'ün tespitlerine ek olarak, bu üç mitik destan özelliği taşıyan Başkurt destanlarında kadın tipi, bir kontrol mekanizması olarak görülebilir ve kadın kahramanların destanlarda su perisi ve/veya gökyüzü kızları olarak görülmesi, ölümsüzlük sahibi olmaları, olağanüstü (sihirli) nesnelere taşıyıcıları olmaları anaerkil toplumun etkisi olarak da düşünülebilir.

2.4.Karşı Kahraman (Düşman) Tipi

İyi ve kötü kâinattaki dengenin göstergesidir. Bu bağlamda alp tipinin sahip olduğu nitelikler, karşı tipin sayesinde ortaya çıkmaktadır. Bu olumsuz tipler sıradan hayatta hilekâr, düzenbaz, dolandırıcı gibi kavramlar ile görülmektedir. Destan metinlerinde ise bu tiplerin bulunması, bir bakıma halkın duygularının destana yansımalarıdır. Ancak destanlarda olması gereken en önemli öğenin mücadele/savaş olduğu göz önüne alınırsa destanlarda iki zıt unsurun yer almayı düşünülemez. Eğer bir destanda karşı tip yok ise alp tipinin gücünün ve varlığının hiçbir önemi yoktur.

Ural Batır Destanı'nda Ural'ı harekete geçiren, mücadeleye atılmasını sağlayan karşı (düşman) tip "ölüm"dür. Ural'ın yola çıkış noktasını ölümü öldürmek oluşturur.

“Atay, ülmedëëzleheñ
Unı tabıp bulamı?
Tap kiltërëp totkan huñ
Başına yetëp bulamı?”

“Ata, ölümü arasan,
Onu bulmak mümkün mü?
Denk getirip tutunca
Başını kesmek mümkün mü?”

(Suleymanov vd.,2014a: 60).

Ural'ın ölümü aramak için çıktığı yolda karşılaştığı ilk karşı (düşman) tip, Katil Padişah'tır. Bu karşı tip, Ural'ın erginleşme yolunda yoluna çıkan ilk engeldir. Destanda Katil Padişah, kan dökücü, zulmedici ve kötülükte nam salmış biri olarak tasvir edilir. Destanlarda mübalağa sanatı, genellikle alperen tipini anlatmada/betimlemede kullanılır. Ancak “*bu üslup düşman batırlarını tasvir etmede de kullanılır.*” (İbrayev, 1998: 291). Destan kahramanı büyük bir güç sahibidir ve destanda Ural'ın önüne Katil Padişah'ın dağ gibi öküzü gelir. Bu betimleme öküzün, alp tipi Ural'a denk bir rakip olduğunu gösterir. Nitekim karşı (düşman) tip ne kadar güçlü olursa olsun alp tipine yenilmeye mahkûmdur. Ural, hem Katil Padişahı hem de onun dağ gibi öküzünü yenerek, bozulan düzeni tekrar sağlar.

Ural'ın erginleşme yolunda karşısına çıkan bir diğer karşı tip, ölümden kurtardığı Zerkum'dur. Zerkum yeraltı dünyasına aittir ve Yılanlar Padişahı Kehkehe'nin oğludur. Olağanüstü özelliklere sahiptir ve şekil de değiştirebilir. Destanlarda karşı tip konumundaki düşman tip, alperenin hedeflerini gerçekleştirmesini engellemek amacıyla her türlü yola başvurmada menfi (çıkarıcı) bir fonksiyona sahiptir. Ural Batır Destanı'nda Zerkum, hilebaz bir özelliğe sahiptir ve bu işte ustadır. Öyleki Zerkum, Şülgeni defalarca kandırmıştır. Örneğin, Ezreke'nin sarayında hapseden Ayhılıv'ı öz kardeşi gibi gösterip Şülgen'i kandırmayı başarır. Destanda Zerkum, Kahraman Ural'ı da kandırarak babasının sarayına götürüp öldürmek ister. Ancak Ural, gereken dersi vererek mücadelesine devam eder.

Karşı (düşman) tiplerin, destanlardaki en temel işlevi, alp tipinin hak ettiği güce ve statüye sahip olmasını sağlamaktır. Nitekim Ural Batır Destanı'nda yer

alan tüm düşman tiplerinin, ağabeysi Şülgen'in bile birincil görevi de budur. Ural'ın ölümü, öldürmek için çıktığı bu yolculukta karşısına çıkan Zerkum ve babası Kehkehe'den daha güçlü bir rakip çıkar: Devler padişahı Ezreke. Bu rakip, Zerkum ve babası gibi yeraltı dünyasına aittir ve devlerden oluşan muazzam bir ordusu vardır.

Yukarıda değinildiği gibi iyi, kötü ile anlamlıdır. Destanda kötülük kavramını Ezreke, iyilik kavramını ise Humay temsil eder. Destanda bu iki kavramın çok önceden beri bir mücadele içerisinde olduğu görülür. Ural Batır Destanı'nın ilk insanlardan¹⁷ başladığı düşünülürse iyi ve kötü arasındaki bu mücadeleyi, yaratılışa kadar götürmemiz mümkündür. Öyleki destanda Ezreke'nin sözleri bu düşünceyi kanıtlar niteliktedir:

“Ağbužattı alırğa,
Uğa eyer halırğa
Yel bulmaha, ul attı
Bıl don'yanan yuyırğa
Yětë dëyëv yëberžëm
...
Ular barıp baştırzi,
...
At ularğa kilmenë,
Dëyëvzerëm ğerlëkten
Kirë ilëme inmenë:
Kükte ƣaldı ğur bulıp
Yětëgen tigen isëmde
Meñğëƣaldı ut bulıp
His bulmaha harı atın
Alayım tıp uyladım
Ayžan tivğan kızi bar,
Şunı urlap ƣaranım.
Ƙızı totƣan bulha la,
Atı bülek bulha la,
Ul at kilmenë
His tëlegëm bulmanı.”

(Suleymanov vd.,2014a: 92).

“Akbozat'ı almaya,
Ona eyer takmaya
Ya olmazsa o atı
Bu dünyadan kaldırmaya.
Yedi dev gönderdim.
...
Onlar gidip ƣıktı,
...
At onlara gelmedi,
Devlerim utancından
Geri elime dönmedi:
Gökte kaldı, rezil olup,
Yediğen denen isimde
Ebedi kaldı, yıldız olup.
Hiç olmazsa sarı atını
Alayım, diye düşündüm.
Aydan doğan kızi var,
Onu ƣalıp baktım.
Ƙızı tutsak olsa da
Atı hediye olsa da
O at hâlâ gelmedi,
Hiç dileğim olmadı”

¹⁷Güneydoğu Başkurtlarında anlatılan bir mite göre Alp olarak adlandırılan ilk insan bir mağarada güneş ışınlarından doğmuştur. Mağarada içi su dolu bir oyuk vardır ve bu oyukun hafı bir insan şekline benzemektedir. Mağaradaki delikten bu su çukuruna güneş ışığı düşer ve bu insan şekli canlanır ve bir çocuk doğar. Önceleri bu çocuk vahşi hayvanlar tarafından beslenir sonra büyüdüğünde ot köklerini yer ve hayvanları avlar. Çok hızlı bir şekilde gündün güne değil de saatten saate büyür. Bu kişi bir gün avlanırken bir geyik görür ve onu okla avlamak istediğinde geyik ona kendisini vurmaması için yalvarır ve çok güzel bir kıza dönüşür. Onlar evlenir, bir sürü çocukları olur ve yeryüzüne dağılırlar. İlk insanlar çok büyük, güçlü, hünerli ve çok uzun bir süre hastalanmadan yaşamışlardır (Aminev, 2013: 91).

“Ezreke, Türk yaradılış mitinde yer alan Erlik ile benzer bir konuma sahiptir. Bütün kötülükleri yönlendiren odur. Destanın son kısmında Ezreke, Kehkehe, Zerkum ve onlara bağlı olan kötü varlıklar, Ural Batır ve oğulları tarafından öldürülür. Ezreke ve Kehkehe'nin cesetlerinden denizi ortadan ikiye bölecek kadar büyük dağlar meydana gelir. Böylece insanlar üzerinde yaşayabilecekleri kara parçalarına kavuşur.” (Kara Düzgün, 2007: 765). Destanda Ural'ın maruz kaldığı kötülükler, kahramana bir ceza olarak düşünülmemelidir. Aksine kahramanın mücadele serüveni boyunca maruz kaldığı tüm kötülükler; onu yüceltir, olgunlaştırır ve epik yolculuğunu tamamlamasında bir araç hâline gelir.

Kahramanlar kimi zaman karşı (düşman) tip ile girdikleri mücadelelerde bir sürpriz ile karşılaşabilirler. “Ural Batır destanında alp tipinin en büyük düşmanı ağabeyi Şülgen'dir.” (Kara Düzgün, 2007: 768). Aslında Şülgen, destanın daha ilk başından beri koyulan yasağı çiğneyerek destandaki konumunu belli etmiştir. Destan boyunca ondan bir hareket ve/veya kötülük beklenmektedir. Nitekim Şülgen, bu beklentiyi boşa çıkarmamış, Ural'ı öldürmek için türlü yollara başvurmuş, bulduğu her fırsatı değerlendirmeye çalışmıştır. Şülgen'in bu zayıflığından yararlanan yeraltı güçleri (Zerkum, Kehkehe ve Ezreke) onu, amaçları doğrultusunda kardeşi Ural'a karşı kullanmaktan geri durmamıştır.

Akbozat Destanı'nın alp tipi olan Hevben'in düşmanı Mesim Han, halkına eziyet çektiren bir handır. Ural Batır Destanı'nda yer alan Zerkum gibi Mesim Han da düzenbaz ve hileci bir düşman tipidir. O, yedi batırı hanlıktan sürerek yönetimi ele geçirir. Bununla da yetinmeyen Mesim Han, Hevben'in babası Sura Batır'ı da hile ile öldürür, annesini de Şülgen gölüne atar. Destanda yaşanan tüm bu olumsuzluklar Hevben'in mücadeleye atılması için gerekli olaylardır. Nitekim destanın başında Hevben, yola aile kurmak, mal mülk sahibi olmak için çıkar.

Destan metninin başında Mesim Han'ın, doğrudan Hevben'in düşmanı olmadığı görülür. O, halkın ortak düşmanıdır. Hevben, ailesinin başına gelenleri ihtiyar Taravıl dededen öğrendikten sonra asıl düşmanlık başlar ve sonunda tüm düşman tiplerinde olduğu gibi Mesim Han da ölür. Halk ise alp tipi sayesinde özgürlüğüne kavuşmuş olur.

Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı'nda ise alptipinin karşı rakip (düşman) tipi, altı kardeşidir. Bu düşmanlığın temel nedeni özlük üveylik ilişkisinden kaynaklanır. Destan metninde Semer Han'ın altı oğlu ilk eşinden, Zayatülek ise ikinci eşinden doğmuştur. Bunun dışında destanda düşman tipinin örneğine pek rastlanmaz.

Başkurt destanlarında yer alan sıradan düşman tipinin belirgin özelliklerini Kara Düzgün, (2007: 794) “1.Genellikle asil bir soyun temsilcisidir. 2.Bu tip, dünya nimetlerinin peşinden koşarken insanî vasıflarını kaybetmiştir. 3.Manevi değerleri yoktur. Yöneticisi olduğu halka zulmeder. Halkın emeğini karşılıksız kullanır. Dolayısıyla, halk tarafından sevilmez. 4.İktidar ve mal-mülk hırsıyla

yapamayacağı kötülük ve hile yoktur” şeklinde sıralar. Biz bu sıralamaya ek olarak incelediğimiz destanlarda, karşı rakip (düşman) tipinin hayatının ve davranışlarının anlık eylemlere bağlı olduğunu, alp tipi gibi bir amaca ve/veya ideale sahip olduklarını (Örneğin Ural Batır Destanı’nda iyiliğin karşıtı Ezreke’nin amacı Akbozat’ı ele geçirmektir) ekleyebiliriz.

Sonuç

İncelenen Başkurt mitolojik destanlarında olağanüstü özellikleri ve destanlardaki işlevleri bakımından dikkati ilk önce at çekmektedir. At, destanlarda genellikle motif olarak bilinmektedir. Ancak at, kimi zaman tip olarak da karşılaşılabilmektedir. Ural Batır, Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv destanlarında görülen Akbozat ve Gök Tulpar isimli atlar, destanlarda tip konumundadır. Özellikle Akbozat Destanı’nda alp tipinin (Hevben’in) atı Akbozat, destandaki işlevi bakımından neredeyse kahramanla eş değer bir konumdadır. Hem Ural Batır hem de Akbozat Destanı’nda yer alan Akbozat’ın tasviri destan metninde oldukça geniş bir yer kaplar. Örneğin, Ural Batır’da Akbozat’ın yeryüzündeki tüm atların atası olduğu aktarılırken Akbozat Destanı’nda bu vurgu daha da güçlendirilir. Zayatülek ile Hıvhlıv Destanı’nda ise kahramanın (Zayatülek’in) bahadır unvanı almasını sağlayan atı Gök Tulpar’dır. Bu durum bir yandan Başkurtların ata verdiği kıymeti gösterirken bir yandan da Kaşgarlı’nın “At Türk’ün kanadıdır” sözünün doğruluk payına yapılan bir yâd etmedir.

Destanlarda yer alan tiplerin özellikleri bize Başkurtların geçmiş tarihi, mitik dünya görüşü, sosyal hayatları, kadına verdikleri değer ve kültürel zenginliklerini ortaya koymaktadır. Özellikle Ural Batır Destanı’nda yer alan coğrafi bölgelerin (yer adları veya toponomi) tasviri Başkurtların yaşadıkları bölgeler hakkında yorum yapmamıza imkân verir.

Destanlarda yer alan alp-alperen tipi, Başkurt geleneğinin gelecek nesillere taşıyıcısı konumundadır. İncelenen destanlarda alperen tipinin olağanüstü özelliklere sahip oldukları görülür. Ancak bu olağanüstü özellikler arasında kahramanların olağanüstü doğumları yer almaz. Konumları itibariyle soylu kişilerdir. En büyük yardımcıları sahip oldukları atları, eşleri ve bilge konumundaki tiplerdir. Alperen tipi, bir destanın olmazsa olmazıdır. Çekirdek vaka, ana tema, bu tipin etrafında şekillenir. Destanda yer alan tüm unsurlar (tüm tipler) kahramanın yolculuğunu tamamlaması için vardır. Bu unsurlardan en önemlisi olan karşı (düşman) tip olmadan kahramanın ne gücünün ne de adının bir önemi vardır. Çünkü iyi, kötü ile anlamlıdır ve destanlarda karşı (düşman) tip, çoğunlukla kahramanın yola çıkış nedenini oluşturur.

Kadın tipi ise incelenen destanlarda ilk olarak soylu, kutlu ve oldukça güzel oluşu ile görülmektedir. İncelenen üç destanda da kahramanların eşlerinin güzellikleri yapılan betimlemelerle dile getirilir. Bu durum, Başkurtların kadına verdiği değeri gösterirken destanlarda kadının eş seçme ayrıcalığının bulunması, verilen bu değerın kıymetini daha da yüceltmektedir. Kadın tipi, incelenen

destanlarda kahramanların sadık eşleri, yardımcıları, akıl hocaları ve destanlarda sahip oldukları statü ile bir nevi destanın kontrol mekanizması olarak görülebilir. Ayrıca Akbozat ve Zayatülek ile Hıvhlıv Destanları'nda kadın tiplerinin, su perisi olarak görülmesi, ölümsüzlük sahibi olmaları ve olağanüstü nesnelere sahip olmaları anaerkil toplumun etkisi olarak da düşünülebilir.

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Seyfullah Yıldırım (%50), Yusuf Kenan Bezgin (%50)
Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.
Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.
İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

Kaynakça

- Abdurrezzak, A. Osman. (2014). Türk Dünyası Mitolojik Destanları ile Kalevala Destanının Tipolojik Açısından Mukayesesi. *Gazi Türkiyat*, 14, s.189-223.
- Aça, Mehmet. (2000a). Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşılabilir ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri. *Millî Folklor*, 48, s. 5-17.
- Aça, Mehmet. (2000b). Köne Epos (Arkaik Destan) Kavramı ve Türk Halk Hikâyelerindeki “Âşıklara Mahsus Evlilik” Konusunun Kaynaklarından “Alplara Mahsus Evlilik”. *Millî Folklor*, 47, s.11-21.
- Adıgüzel, Sedat. (1997). Akbozat, Zayatülek ile Hıvhlıv ve Ahkak Kola Destanları Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Adıgüzel, Sedat. (2011). Başkurt Destanı Akbozat'ın Epik Kurallara Göre İncelenmesi. *Millî Folklor Dergisi*, 44, 24-34.
- Akyüz, Çiğdem. (2010). Manas Destanı'nda Alp Kadın Tipi. *Mukaddime*, 1, s. 169-180.
- Aminev, Z.G. (2013). *Epos Ural Batır i Mifologiya Başkir*. Ufa: Dizayn Press.
- Atnur, Gülhan. (1996). Ural Batır Destanı Üzerine Bir Araştırma. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Bars, M. Emin. (2018). Sözlü Gelenekten Elektronik Döneme Bilgelik Dönüşümü: İrkil Ata'dan Şahin Ağa'ya. *Millî Folklor Dergisi*, 117, s.120-130.
- Bikbulatov, N. V. (2002). Obşciye Svedeniya O Başkirah Etnonim Başkort. *Başkirî Etničeskaya İstoriya i Traditsionnaya Kultura*.Ufa: Nauçnoye İzdatelstvo Başkirskaya Entsiklopediya.
- Çınar, Ali Abbas. (2002). Türk Destanlarında Alp Tipi At. *Millî Folklor*, 56, s.153-157.
- Çobanoğlu, Özkul. (2018). *Türk Dünyası Epik Destan Geleneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, Metin. (1997). Anadolu Sahası Köroğlu Kollarının İsim ve Tasnif Meselesi. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.2, 2, s. 235-240.
- Ekici, Metin. (2002). Destan Araştırma ve İncelemelerinde Kullanılan Bazı Terimler Hakkında-I. *Millî Folklor*, 53, s.27-34.

- Elçin, Şükrü. (1997). *Türk Dilinde Destan Kelimesi ve Mefhumu*. Halk Edebiyatı Araştırmaları I. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Fedakâr, Selami, Aksoy, Hüseyin. (2019). Türk Destanlarındaki Kadın Tiplerin Tespiti ve Tahlili: Kırgız Destanları Örneği. *Millî Folklor Dergisi*, 124. s.105-120.
- Günay, Umay (1997). Dede Korkut Hikâyelerindeki Karakterlerin Tahlili. *Millî Folklor Dergisi*, 37, s.3-12.
- İbrayev, Şakir. (1998). *Destanın Yapısı* (Çev. Ali Abbas Çınar). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- İnan, Abdulkadir. (1998). *Makaleler ve İncelemeler I* (3.bs.).Ankara: TTK Yayınları.
- İstoriya Başkörtostana. (1996). (Red. H. F. Usmanov). Ufa: Kitap
- Jung, C. G. (2019). *Dört Arketip*. (Çev. Zehra Aksu Yılmaz). İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaplan, Mehmet. (1951). Dede Korkut Kitabında Kadın. *Türkiyat Mecmuası*. Cilt 9. s.99-112.
- Kaplan, Mehmet. (1997). *Türk Edebiyatı Üzerine Araştırmalar I Tip Tahlilleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Kara Düzgün, Ülkü. (2007). Başkurt Destanlarının Tipolojisi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmış Doktora Tezi).
- Karagöz, Erkan. (2009). Türk Destanlarında Su Altı Dünyası. Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Kayabaşı, Onur Alp. (2016). *Destan ve Hükümdar: Türk Destanlarında Devlet ve Yönetim*. Konya: Kömen Yayınları.
- Keskin, Ahmet. (2012). Oğuz Kağan Destan Metninde Kahramanın Takdimi. *Millî Folklor Dergisi*, 96, s. 5-18.
- Korkmaz, Ramazan. (2015). *Yazınsal Okumalar*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Köksal, Hasan. (1984). *Battalnâmelerde Tip ve Motif Yapısı*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Köprülü, M. Fuad. (1998). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötüken.
- Oğuz, M. Öcal (2000). *Türk Dünyası Halkbiliminde Yöntem Sorunları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Özkan, İsa. (2002). Türk Boylarının Edebiyatındaki ‘Çeçen/Şeşen/Sesen’ Kelimesinin Etimolojisi. *Uluslararası Türk Dünyası Halk Edebiyatı Kurultayı Bildirileri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s.609-617.
- Raglan, Lord. (1998). The Traditional Hero (Geleneksel Kahraman). (Çev. Metin Ekici). *Millî Folklor Dergisi*, 37, s.126-138.
- Rank, Otto. (2017). *Doğum Travması: ve Psikanalizdeki Anlamı*. (Çev. Sabir Yücesoy). İstanbul: Metis Yayınları.
- Roux, Jean Paul. (2008). *Türklerin Tarihi*. (Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan Özcan). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Rudenko, Sergey, İvanoviç. (2001). *Başkurtlar*. (Çev. Roza Kurban. İklil Kurban). Konya: Kömen Yayınları.
- Sagitov, Muhtar. (1987), *Boronço Başkört Kobayrdarı*. Ufa: Başkörtostan Kitap Neşriyeti.
- Sanders, Barry. (1999). Öküzün A’sı –Elektronik Çağda Yazılı Kültürün Çöküşü ve Şiddetin Yükselişi. (Çev. Şehnaz Tahir). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Seyidoğlu, Bilge. (1996). Mitolojik Dönemde At. *Umay Günay Armağanı*. Ankara: Feryal Matbaacılık, s.51-57.
- Suleymanov, Ahmet, İbrahimov, G., Ergun, M. (2014a). *Başkurt Destanları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Suleymanov, Ahmet, İbrahimov, G., Ergun, M. (2014b). *Başkurt Destanları III*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şeşen, Ramazan. (2010). *İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri*. İstanbul: Yeditepe.
- Tezcan, Mahmut. (1974). *Türklerle İlgili Stereotipler ve Türk Değerleri Üzerine Bir Deneme*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Togan, Z. Velidi. (1931). Türk Destanının Tasnifi. *Atsız Mecmua*, 1, s.2-3.
- Togan, Z. Velidi. (2020). *Başkurtların Tarihi*. Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Topal, Sabri. (2019). Günümüz Başkurt Coğrafyasını Aşan Toponimler Üzerine Bir Deđerlendirme. *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, 1 (2), s.247-260.
- Yeşil, Yılmaz. (2020). Epik Anlatılarda Dönüştürücü Gücün Değişmesi: Kahramanlar ve Normalar. *Milli Folklor*, 128, s. 41-47.
- Yıldırım, Dursun. (1998). *Türk Bitiđi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Yıldırım, Seyfullah. (2017). *Kazak Kahramanlık Masalları*. Ankara: Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldız, A. Naciye. (2019). *Türk Dünyası Destanlık Geleneği ve Destanlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.

ВЫДАЮЩИЕСЯ ПЕРСОНАЖИ В БАШКИРСКИХ ЭПОСАХ

АННОТАЦИЯ

Эпосы, образовавшиеся под небесным куполом, служили не только зеркалом, отражающим прошлое общество, в которых они жили, но и культурным декольте и мостом между прошлым и будущим. Эпос, который продолжает развиваться из поколения в поколение в зависимости от устного повествования на этой ступени культуры, стал национальной ступенькой, усваивая особенности каждой эпохи, о которой они рассказывали.

Герои эпоса, один из продуктов устной литературы башкир, расположенный на этой ступеньке, часто находятся в типовом положении, и эти типы действуют вместе с мотивом. Тип действует вместе с мотивом, а черты, которыми он обладает, формируются обществом, в котором он живет. Тогда на основании чего определяются типы текстов эпоса? Основываясь на типах, содержащихся в эпосе о нации, можем ли мы раскрыть мировоззрение, историю и культурную структуру этой нации?

Каждая религия воспитывает людей в обществе, в котором живет, в соответствии с образом жизни общества. Такова эпоха эпоса народов. Эпическое мышление и экстраординарность постоянно взаимодействуют.

С точки зрения смысла, который они содержат в себе, эпос – это тексты, которые переносят мифы и сказания в наши дни. Народные элементы (мотивы), содержащиеся в этих текстах, передают жизнь и мировоззрение

общества. Эта передача может измениться в соответствии с образом жизни и мышления общества, а также часто может быть обеспечена мотивом экстраординарности с помощью типов в тексте эпоса. В конце концов, каждый текст эпоса может создать свой собственный синоним (вариант) или добавить его в него, чтобы обеспечить непрерывность передачи. Благодаря богатому предметному и мотивированному содержанию, ответы на эти вопросы искали в эпосах “Урал Батыр”, “Акбозат” и “Заятулек” и “Хивилив”.

Особенности типов, содержащихся в эпосах, передают нам национальные коды о прошлой истории башкир, мифическом мировоззрении, общественной жизни, ценности, которую они придают женщинам, и культурном богатстве. В частности, изображение географических регионов (топонимов) в Уральском регионе позволяет нам комментировать населенные пункты башкир. Женский тип впервые встречается в изученных эпосах, будучи благородным, счастливым и довольно красивым. Во всех трех изученных эпосах красота жен героев выражается изображениями. В то время как это свидетельствует о ценности, которую башкиры придают женщине, в эпосах наличие у женщины привилегии выбирать супругов еще больше повышает ее ценность. Женский тип можно рассматривать в изучаемых эпосах как своего рода механизм контроля над эпосом с верными женами героев, помощниками, наставниками и статусом, который они имеют в эпосах. Кроме всего этого, в эпосах “Акбозат и Заятулек” и “Октябрь” женщины считаются нимфами, обладающие бессмертием и исключительными объектами, влияющие на матриархальное общество.

Тип альперена в эпосах является носителем башкирской традиции для будущих поколений. В изученных эпосах видно, что тип альперена обладает исключительными свойствами. Но к этим декадентским качествам не относятся необыкновенные роды героев. По своему положению они благородные люди. Их самыми большими помощниками являются лошади, жены и мудрые люди. Тип Альперена – обязательный вариант для эпоса. Основной случай, основная тема, формируется вокруг этого типа. Все элементы (все типы), содержащиеся в эпосе, существуют для того, чтобы герой завершил свое путешествие. Без противоположного (враждебного) типа, который является самым важным из этих элементов, ни сила, ни имя героя не имеют значения. Потому что хорошее имеет смысл с плохим, а в эпосах враждебный тип часто является причиной становления героя. Основываясь на типах этих трех башкирских эпосов, в данном исследовании будут сделаны выводы об истории, мировоззрениях, общественной жизни и культурных ценностях башкир.

Ключевые слова: эпос, традиция эпоса, башкирские эпосы, устная традиция, необычные жанры.